
Andrej Fonotov – Viktorija Kiszzeleva –
Szergej Kozirjev

A tudomány sorsa az orosz társadalomban
– 2. rész

Hogyan torzította el az állam politikai, ideológiai és adminisztrációs nyomása a tudós etikát

A szerzőkről: Andrej Georgijevics Fonotov a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Viktória Viktorovna Kiszzeleva a közgazdaságtudományok doktora, a moszkvai Gazdasági Főiskola (Nemzeti Kutatóegyetem) professzora; Szergej Vasziljevics Kozirjev a fizikai és matematikai tudományok kandidátusa, a Szentpétervári Műszaki Egyetem professzora, a Szentpétervári Tudósszövetség vezetőségi tagja.

A cikk előző részében vázolt történelmi áttekintést azokat a romboló hatásokat segít megérteni, amelyeket az állami tudománypolitika céljai, megnyilvánulásai és módszerei idéztek elő.

A tudományos ethosz összeomlása

Először is végbement a szovjet tudomány teljes államosítása: megfosztották függetlenségétől és attól a lehetőségtől, hogy szabadon, elfogultság nélkül és tárgyilagosan értékelje folyamatokat és jelenségeket nemcsak a társadalom- és gazdaságtudományok terén, hanem a természettudományokban is. Ennek világos példájaként szolgálhat a Leninről elnevezett Össz-szövetségi Agrártudományi Akadémia (Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук имени В. И. Ленина, ВАСХНИЛ) hírhedt 1948-as

ülése.¹ A tudományos közösség szerveződésének durva szétrombolása olyan messze a múltba és egy olyan állapotba való visszalépést eredményezett, amelyre évszázadokkal ezelőtt volt csak példa.

Másodsorban a tudomány államosítása azt jelentette, hogy létezésének céljául és alapjául kizárólag az állam szükségletei, céljai és érdekei szolgáltak, és ezáltal összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelem jutott a társadalom, illetve az egyén igényeinek és vágyainak.

Az ilyesfajta politika nem maradhatott következmények nélkül a tudományos ethosz esetében, melynek alapvető jellemzőit Robert K. Merton amerikai szociológus foglalta össze a múlt század negyvenes éveiben (Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*, Alencol, Ill. The Free Press, 1957). Ő a következő alapfeltételeket fogalmazza meg a tudományos ethosszal kapcsolatban: a tudomány egyetemessége, eredményeinek társadalmi jellege, önzetlenség és a szervezeti szinten megjelenő kételkedés. Ezek az „ideális” követelmények a tudomány – mint a társadalmi-gazdasági és kulturális közeg hatása alatt álló sajátos tevékenységi szféra – intézményesülése során valósulnak meg.

Az állam felől érkező politikai, ideológiai és adminisztrációs nyomás eltorzította a tudományos ethoszt. Az alapértékek szétrombolása miatt a tudomány intézményei nem tudnak a megszokott módon működni és virágozni. Ha a „haszon” kerül előtérbe az „igazság” helyett, akkor „felfelik” a tudományos munka „szövedéke”, és egyes kutatási eredmények talán nem tűnnek eléggé értékesnek. Az efféle torzulás meglehetősen egyszerű mechanizmuson alapszik.

---

¹ A szerző itt T. D. Liszenkóra utal, aki Micsurin munkásságára alapozva és a darwini tanok ellenében akarta kommunista alapokra helyezni a szovjet mezőgazdaságot; ez utóbbi katasztrofális következményekkel járt. Liszenko nevéhez köthetők a Rákosi-korszak kísérletei is a gyapottermelés, a narancstermesztés meghonosítására.

A hatalom nyílt agressziójával kezdődik, mely kezdetben a tudomány és az alkotófolyamat „kártékony”, majd pedig a „haszontalan” területei ellen is irányul. Ez sokfajta következménnyel jár. Mindenekelőtt elmosódnak, eltorzulnak és megsemmisülnek azok az értékrendek, amelyek a tudományos közösségnek és a tudomány egészének, mint a társadalom legfontosabb intézményének működését szabályozzák. Az önálló, független kutatók helyébe a megalkuvók lépnek, a szervezeti szintű kételkedés helyett a körülményekhez való alkalmazkodás válik uralkodóvá, az egyetemesség helyett pedig lépten-nyomon a nemzeti tudomány jellegzetességeit hangsúlyozzák (példaként említhető az 1930-as évek ún. szovjet matematikája és német fizikája, mint egyes tudományterületek polgári irányzatainak ellentétei).

Felmerül a magától értetődő kérdés: ha valóban lezajlottak a leírt negatív folyamatok, akkor mivel magyarázhatók a Szovjetunió sikerei az iparosítás problémáinak megoldásában, a nagyszabású atom- és űrkísérletek megvalósításában, továbbá különböző természettudományos felfedezések és a műszaki fejlődés terén?

Kétségtelen, hogy az 1960-as évek elejéig a szovjet tudomány és technika eredményei a cári Oroszország műszaki-tudományos potenciálját zsákmányolták ki.

Így tulajdonképpen a NEP (az új gazdaságpolitika, Новая экономическая политика), a második világháborúban győzelemre segítő fegyverek, a nukleáris pajzs és az űrkutatás sikerei a tizenkilencedik és huszadik századi orosz tudomány talaján nőttek ki. V. I. Vernadzkij, K. E. Ciolkovszkij, V. N. Ipatyev, I. P. Pavlov, N. E. Zsukovszkij, V. A. Bazarov, N. D. Kondratyev, A. V. Csajanov, A. N. Tupoljev, S. P. Koroljov, I. V. Kurcsatov, N. I. Vavilov, S. I. Vavilov, A. F. Joffé, P. L. Kapica, V. A. Sztjeklov – valamennyien és rajtuk kívül még sok kiváló tudós maguk is vagy a tizenkilencedik és huszadik század fordulójának igen gazdag és sokrétű orosz kultúrájából táplálkozva nőttek fel, vagy pedig azoknál tanultak, akik ennek közvetlen hordozói voltak. Amilyen mértékben távolodtak a következő nemzedékek ettől gazdaságtól,

bekerülvén az „új” szocialista kultúra közegébe (amely rögeszmésen ragaszkodott a „párt ügyéhez való hűséghez”), úgy homályosult el látásuk a szovjet társadalom fejlődési problémáinak láttán – miközben egyre kevésbé találták az erkölcsi kapaszkodókat a világban.

Megjegyzendő, hogy volt már példa erre a jelenségre a történelem során. A Francia Akadémia² két alapvető feladatot kapott – mint állami intézmény – a megalapításakor: a király által javasolt műszaki problémák megoldását, valamint a király dicsőítését a tudományok támogatásáért.

A felejtés évtizede

A tudományos életben zajló rombolás, amely az 1980–1990-es években mutatkozott meg, közvetlenül azoknak a problémáknak a kivetülése volt, amelyekkel az ország küszködött. De a Szovjetunió és a posztszovjet Oroszország egész rendszere kiterjedő társadalmi-gazdasági válságának hátterében az ország tudományos-műszaki életének válsága nem volt különösképpen feltűnő vagy érzékelhető. Ráadásul a Szovjetunió szétesése utáni első években az ország vezetése éppen a felhalmozódott tudományos-műszaki potenciált tekintette fontos erőforrásnak a fennálló állapotok rendezésében. A tudományos szféra megreformálása az egyik legégetőbb problémájává vált a posztszovjet Oroszország első kormányának.

Mindazonáltal a változás társadalmi bázisának hiánya, a tudósok és mérnökök gyenge szakmai összetartása és az a tény, hogy a társadalom alulértékelt a fejlődés fő hajtóerőit az új korszakban (jellemző volt a magánvállalkozások képviselőinek elutasítása, sőt a nyílt ellenségeskedés velük szemben) megfosztották az innováció-alapú fejlesztési politikát a társadalmi és politikai támogatástól. Nem volt elhanyagolható tényező a kutatásra és fejlesztésre szánt pénzek jelentős elvonása sem (az 1990-es évek elején csaknem öt alkalommal). Mindez a kutatók számának csökkenéséhez vezetett; egy részük külföldre távozott, az otthon maradók

² A Francia Akadémiát (Académie française) 1634-ben alapította Richelieu bíboros, XIII. Lajos király főminisztere.

pedig a tudományos közösség háttérbe szorítása ellen próbáltak küzdeni.

Az 1990-es években az orosz tudomány reformprogramja pályázati támogatásra épült, amely a következőképpen valósult meg: állami pénzalapok megteremtésével (Oroszországi Alaputatási Alap, РФФИ; Oroszországi Humán Tudományos Alap, РГНФ; a Kisvállalkozások Fejlesztését Támogató Alap a tudományos-műszaki szférában), továbbá az ipari vállalatok kereskedelmileg ígéretes projektjeinek adósság-finanszírozási mechanizmusa által a K+F alapokon és az Oroszországi Technológiai Fejlesztési Alapon keresztül, az alkalmazott tudományok állami kutatóközpontokká szervezésével (GNC), a tudomány és a felsőoktatás számára megteremtett korszerű telekommunikációs rendszerrel és a tudományos közösségek nagyobb egységekbe szerveződésének támogatásával. S talán a legfontosabbal – annak a nyitott környezetnek a megteremtésével, amelynek segítségével a hazai tudomány beilleszkedhet a nemzetközi tudományos térbe.

A tudomány és innováció terén zajló – a kilencvenes évek elején megkezdett – reformokat öt évvel később leállították. Újraindításukra a huszonegyedik század első évtizedének közepéig kellett várni. Ezt az időszakot a tudományos társadalom a „felejtés évtizedeként” élte meg, amikor az állam nem egyszerűen elfeledkezett a tudományfejlesztésről, hanem még azzal sem volt tisztában, hogy mit kezdjen ezzel a szovjet örökséggel. Ráadásul az 1990-es évek végének gazdasági válsága szétrombolta a tudomány és a termelés kapcsolatát, amelynek következtében a kutatás-fejlesztés finanszírozási forrásai csaknem teljesen elapadtak.

Ekkorra már teljesen elfajult a helyzet a tudományos életben. Megszokottá váltak az olyan jelenségek, mint a pályázati időszakban adott csúszópénz tudományos termékek vásárlásakor, a rendszeres kenőpénzek fejében kapott költségvetési támogatás vagy a tudományos eredmények meghamisítása állami megrendelések elnyerése érdekében.

Széles körben elterjedté vált a tudományos fokozatokkal való kereskedés. A Yandex [orosz informatikai vállalat] adatai szerint havonta

1542-szer jelennek meg tartalommarketinges hirdetések azok számára, akik a „disszertáció rendelése” kulcsszavakat írták be a keresőprogramba; 1144 találat van a „disszertációt venni” lekérdezés esetében, és 1114 a „disszertáció megrendelése” lekérdezésre. A tudós társadalom szűkkörű ellenállása (gondoljunk például a Dissernetre, a szakértők, kutatók és riporterek önkéntes hálózatára) a hasonló önpusztító folyamatokkal szemben nem élvezi a hatalom támogatását, bármennyire is kikezdi és lejáratja mindez elsősorban épp ezt a hatalmat és képviselőit.

Az állam arra irányuló kísérletei, hogy – a helyzetet rendezendő – formai követelményeket vezessen be a tudósok munkájának értékelésére (mint például a publikációs tevékenység a RISC [az orosz tudományos közlemények adatbázisa, Российский индекс научного цитирования, РИНЦ], a Scopus, a Web of Science és más rendszerek idézettségi mutatói alapján) egyfelől kézzelfogható végeredmények létrehozására ösztönözték a tudománnyal foglalkozókat; másfelől azonban mindez sekélyességet szült, jellemző lett a kutatás lépcsőfokainak szándékos kihagyása, sőt megjelent az orosz és külföldi folyóiratokban közzétett – pénzért megjelentethető – publikációk illegális piaca.

Mindazonáltal, nemzetközi intézmények (a Cornell Egyetem Konzorciuma, USA; az INSEAD üzleti iskola, Franciaország; és a Szellemi Tulajdon Világszervezete) becslései szerint a világ innovációs rangsorában Oroszország a 2012–2016 közti időszakban az 51. helyről a 43.-ra lépett elő. Az elért eredmény elsősorban a humán erőforrás teljesítménymutatóinak (Global Innovation Index 2016) és az innovációs potenciál növekedésének köszönhető; figyelmen kívül hagyták viszont az aggasztó mértékben csökkenő hatékonyságot.

Ily módon, míg Oroszország 2000-ben a Web of Science mutatói szerinti nemzetközi publikációk 3,22%-át adta, addig 2014-ben 2,05% volt ez az arány; ezzel egyidejűleg India 2014-ben 3,93%-kal vette ki a részét, Kína 17,55, az Amerikai Egyesült Államok pedig

24,91%-kal (*Az innovációs tevékenység mutatói: 2014-es statisztikai évkönyv*, Индикаторы инновационной деятельности: 2014. Статистический сборник, Gazdasági Főiskola Nemzeti Kutatóegyetem, Moszkva, 2014).

Az Orosz Tudományos Akadémia (РАН, Российская академия наук, РАН) megreformálása mint a modernizáció iskolapéldája

Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunióban még a teljes állami ellenőrzés idején is viszonylag nagy szabadságot és önállóságot élveztek a tudományos intézmények a tudánpolitikai kérdéseinek eldöntésében. A mindenkori hatalmak igyekeztek számításba venni a tudományos közösség álláspontját, amelyet – még ha nem is mindig egyértelműen – a Szovjet Tudományos Akadémia képviselt (Академия наук СССР, АН СССР). Az utóbbi – az ország legmagasabb szintű tudományos intézményeként – hivatalos pozícióját kihasználva, bizonyos függetlenséggel rendelkezett belső szervezeti kérdések eldöntésében, ezenfelül joga volt a saját álláspontját képviselni az ország műszaki-tudományos és társadalmi-gazdasági fejlődését érintő kérdésekben. Mindez az öt-évente kidolgozott, az előbb említett kérdéseket tartalmazó átfogó programban tükröződött.

A posztszovjet Oroszországban az időközben Orosz Tudományos Akadémiává (РАН) átváltozott Szovjet Tudományos Akadémia arra kényszerült, hogy alkalmazkodjon az új társadalmi-gazdasági körülményekhez. A gazdasági és társadalmi bizonytalanság ténylegesen hozzájárult a tudomány és a technológia iránti társadalmi érdeklődés csökkenéséhez, és ez a helyzet nem változott még a 2001–2007-es évek fenntartható gazdasági növekedésének beindulásával sem.

Az Orosz Tudományos Akadémia problémás helyzete különösen élesen mutatkozott meg azon események kapcsán, amelyek a Nemzeti innovációs rendszer megteremtéséhez vezettek. Ezek közé tartozott a fejlesztési intézmények létrehozása, az oktatás korszerűsítése és az állami cégek, illetve állami részesedéssel működő társaságok innovációs tevékenysége feletti ellenőrzés megerősítése. Mindezek az

események két tudományos-innovációs fejlesztési stratégia alkotórészei voltak, amelyek a 2006-ban és 2011-ben fogadott el az Oroszországi Föderáció. A két stratégia közül a második esetében nagyszabású, lépésenként megvalósuló tervről volt szó, amely lefedte a tudományfejlesztést és innovációt biztosító jelentős területek nagy részét.

Azonban a jelentős erőfeszítések ellenére is a stratégia elindítása után öt évvel kiderült, hogy a célkitűzéseknek mindössze tíz százalékát teljesítették, és átdolgozásra van szükség. A dokumentumok átdolgozói túlságosan felszínesen viszonyultak a tudomány, a gazdaság és a termelés állapotának felméréséhez. Következésképpen meglehetősen alulértékelték azokat a tényleges problémákat, amelyeket az innovációs gazdaságra való átállás jelentett.

A stratégia keretein belül az egyik legnagyobb kudarcnak az akadémia reformja tekinthető. Minden lehetséges mód közül azt választották ki, amely egyértelmű célok és feladatok megfogalmazása nélkül egy bürokratikus felépítményt ültetett az akadémia nyakába a Tudományos Szervezetek Szövetségi Ügynöksége formájában (FANO, Федеральное агентство научных организаций, ФАНО России), megfosztván az akadémiát önállóságától, elfojtván annak kezdeményezőképességét és újabb akadályokat emelve tudomány, termelés és társadalom közé.

Az Orosz Tudományos Akadémia reformjainak mibenléte és jellege együtt – szélesebb körű megvitatás nélkül zajló, szűk csoportérdekeket szolgáló – végrehajtásuknak érthetetlen anonimitásával, titokzatosságával és váratlanságával mind annak tudható be, hogy a tudománynak és a tudományos munkának nemigen van becsülete a mai orosz társadalomban. Ez pedig megint csak a társadalom ősi hiedelmek és előítéletek szintjére való visszatérését tükrözi.

Figyelemre méltó tény, 2016-ban az orosz tudomány pénzügyi támogatása elérte tizenkét éves mélypontját. Soron következő lépésként az eredeti számok értelmében 25 milliárd rubellel (106 milliárd forinttal) csökkentették az ország tudományos-műszaki fejlesztésének 2014–2020-as szövetségi célprogramjára szánt

összegeket. Ennek megfelelően az Akadémia FANO általi finanszírozása 2017-ben tíz százalékkal csökken a 2016-os évhez viszonyítva: 74,6 milliárd rubel (közel 312 milliárd forint) jut rá.

Az alap kutatások finanszírozásának megkurtítása már negyedik éve folyamatosan zajlik, és fennáll annak a veszélye, hogy ez a tendencia törvényszerűvé válik. Egyébként, ez a jelenség is teljességgel az archaizáció általánosabb folyamatának számlájára írható.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Philip Gordon és Amos Yadlin

Irán az új Észak-Korea?

Észak-Korea nagy hatótávolságú ballisztikus rakétákkal végzett kísérletei, amelyek azt hivatottak bemutatni, hogy miként képes fokozatosan az Amerikai Egyesült Államok területét is elérni atomfegyvereivel, sok aggodalomra adnak okot Amerikában és annak ázsiai szövetségeseinél is. A rakétateszt utóhatásai azonban messze Ázsián és Észak-Amerikán túl is érezhetők voltak. A Közel-Keletet most az a megkerülhetetlen kérdés foglalkoztatja, hogy vajon előrevetíti-e az iráni jövőt Washington nyilvánvaló hajlandósága az észak-koreai fegyverekkel való együttélésre – még ha azokat egészen az Egyesült Államokig röpitik is. A régió vezetői és lakossága – főként Izraelben és az Öböl-menti államokban – attól félnek, hogy a Kelet-Ázsiában lejátszódó film hamarosan közvetlen szomszédságukban is nézhető lesz.

Van helye az aggodalomnak, és a két eset közti hasonlóság igen nyugtalanító. 1994-ben a Clinton-kormány bejelentett egy „keretmegállapodást”, amely „befagyasztaná majd megszüntetné az észak-koreai atomprogramot, ígéretet téve, hogy „Dél-Korea és többi szövetségünk nagyobb védelemben részesülnek majd”, és „az egész világ biztonságosabb hely lesz”, valamint az „Egyesült Államok és a nemzetközi felügyelők gondosan figyelemmel

fognak követni, hogy Észak-Korea ténylegesen betartsa vállalásait”. Phenjan azonban tiszteségtelenül viselkedett, az alku összeomlott, és egy évtized múlva az ország visszatért a bombagyártással való kísérletezéshez.

A George Bush-kormány harciasabb álláspontot képviselt, de ők sem jártak sikerrel. A megelőző csapás új doktrínája és azon elköteleződésük ellenére, hogy ne engedjék az Észak-Koreához hasonló ellenséges hatalmakat tömegpusztító fegyverekhez jutni, Bush nem tudott többet tenni „a provokatív tett elítélésénél” Phenjan 2006-os rakétakísérlete idején. Továbbá az ígéretések ellenére, hogy Észak-Korea „nem kerülheti el a teljes felelőségre vonást” a nukleáris fegyverek és anyagok terjesztéséért, a Bush-adminisztráció tétlenül nézte, amikor Phenjan egy titkos, plutónium-termelő nehézvízes reaktor építésébe kezdett Szíriában. Magas rangú amerikai hírszerző tisztek szerint csak akkor hagytak fel ezzel a tevékenységükkel, amikor Izrael vette kézbe az ügyet, és 2007-ben lebombázta a helyszínt. *Annak ellenére, hogy egy katonai jellegű megoldás korántsem lenne ideális Irán számára, az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek nem szabad kizárniuk ezt a lehetőségeket sorából.*

Az Obama-kormány igyekezett elkerülni a katonai összeütközést, ugyanakkor tárgyalásokba sem akart bocsátkozni Észak-Koreával, ezért 2009-ben a „stratégiai türelem” politikájához folyamodott, hogy aztán ölbe tett kézzel nézze Phenjant, miközben óriási nukleáris fegyvertárat halmoz fel, és fejleszti szállítórakéta-rendszerét.

Majd következett a Trump-kormány. Amikor 2017 januárjában Kim Dzsongun észak-koreai diktátor jelezte abbéli szándékát, hogy egy nukleáris robbanófej hordozására alkalmas, nagy hatótávolságú ballisztikus rakétakísérletet indít el, Trump ezt a következő lekezelő mondattal intézte el a Twitteren: „Úgysem lesz belőle semmi!”, majd később bejelentette, hogy „egy egész hajóhadat” fog odaküldeni. Mike Pence alelnök azzal adott nyomatékot Trump üzenetének, hogy elutazott a két Koreát elválasztó demilitarizált övezetbe, és figyelmeztette Phenjant, hogy „ne tegye próbára Trump

türelmét vagy az Egyesült Államok katonai erejét”. Ám Phenjan mégis próbára tette, és minden jel arra mutat, hogy az USA most sem fog határozottabb választ adni az észak-koreai próbálkozásokra, mint az elmúlt húsz évben.

Ilyen előzmények után a közel-keleti vezetők és az ott élők jogosan tünődnek, hogy vajon nagyobb sikerrel járnak-e majd az iráni atom-bomba-program elleni amerikai törekvések. A két ország helyzete között azonban alapvető különbségek vannak, és fontos, hogy a megfelelő tanulást szűrjük le az észak-koreai történelemből. Még van idő arra, megakadályozzuk Iránt Észak-Korea követésében, de csak akkor, ha a washingtoni és más vezetők becsülettel szembenéznek a felmerülő problémákkal, és nemcsak a hasonlóságokat, hanem a különbségeket is felismerik.

Néhányan úgy érvelnek, hogy mivel a diplomácia kudarcot vallott Észak-Koreában, az Egyesült Államoknak és partnereinek tartózkodniuk kellene mindenféle tárgyalási kísérlettől, és pusztán a gazdasági és diplomáciai elszigetelésre kellene összpontosítaniuk, míg belülről össze nem dől az iráni rendszer. Ez azonban több okból hiba lenne. Észak-Korea esetében a keretmegállapodás részben azért omlott össze, mert az Egyesült Államok Kongresszusa – eltökélvén, hogy „nem fog Phenjan kedvében járni” – nem volt hajlandó a szerződésben vállalt kötelezettségeinek a teljesítésére, ami az ázsiai ország energiaellátását jelenti. A kialakított egyezség híján Észak-Korea sem nem omlott össze, sem nem egyezkedett, hanem kialakult egy meglehetősen paranoiás atomhatalom, amely képes interkontinentális ballisztikus rakéták kifejlesztésére – ez pedig aligha jelenthet jó reklámot ennek az amerikai politikának. Ezért ma a helyes hozzáállás Iránhoz nem a tárgyalások feladása – amely után csak az iráni atombombába való beletörődés vagy Irán lebombázásának végzetes alternatívája maradna –, hanem éppen e tárgyalások eredményes lezárása.

Iránt nagyobb nyitottság és több tetterő jellemzi, mint Észak-Koreát. Népszerűtlen kormánya, művelt középosztálya, és a nemzetközi közösséghez mindenáron csatlakozni vágyó, fiatal népessége érzékenyebb teszi a fennálló rendszert a nyomással és az ösztönzők-

kel szemben. Bár nem sok biztosíték van rá, de legalább elképzelhető, hogy mire az iráni atomprogram bizonyos jelenlegi korlátozásai közel egy évtized múlva lejárnak, addigra Teheránban már más kormány lesz, amellyel építőbb jellegű párbeszédet, jobb biztonságpolitikát, sőt esetleg területi együttműködést lehet kezdeményezni.

Naivság lenne annak feltételezése, hogy bármilyen kormány kerül is hatalomra Iránban – még ha nem is viseltetik majd különös ellenségeséggel az izraeli és a szunnita-többségű államokkal szemben – teljesen sutba dobna évtizedek munkáját, amellyel atomenergia-iparát kifejlesztette. Másrészt nem lenne bölcs dolog elvetni annak lehetőségét, hogy ösztönző és visszatartó erejű intézkedések megfelelő ötvözetével a különböző iráni vezetők rábíráthatók lennének ésszerű korlátok elfogadására, és ennek az iparágak a hatékony ellenőrzésére. Phenjan másképp döntött, és most egyike a világ legszegényebb és legelszigeteltebb országainak. Teherán, jobban mondva az iráni nép, látván ezt a példát, dönthet úgy, hogy ők nem ilyen jövőt képzelnek maguknak.

Egy másik alapvető különbség, hogy végső megoldásként fenntartható az Iránt a bomba megépítésében megakadályozó katonai út. Észak-Korea esetében a megelőző katonai csapás már régóta kiszorult a stratégiaileg megvalósítható megoldások sorából, mivel a dél-koreai lakosság zöme a fővárossal, Szöullal együtt észak-koreai rakéták ezreinek hatótávolságába esik, és Észak-Korea valamennyi szomszédja, beleértve Dél-Koreát is, ellenzi a háború kiterjedését megakadályozó katonai akciót. Egy Irán atomprogramja elleni megelőző csapás természetesen szintén sok költséggel és problémával járna, de tekintettel azokra a költségekre és következményekre, amelyeket egy iráni atomhatalom jelentene, ez valós lehetőség marad – és Irán sok szomszédja is támogatná.

Ezért, bár a katonai beavatkozás messze nem a legjobb megoldás, az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek nem szabad elzárkózniuk előle. Ez olyan lehetőségek fenntartását és továbbfejlesztését jelenti, mint például a Massive Ordnance Penetrator (MOP) névre hallgató 13 és fél tonnás bombáét, amely képes földalatti

bunkerek szétrombolására; az amerikai politikai ellenőrzésnek a megmaradását, mely nem engedi Iránnak nukleáris fegyverek beszerzését; valamint hatékony rakétavédelmet Izraelben és az Öböl-menti államokban azt biztosítandó, hogy fővárosaik ne essenek túsul Iránnak oly módon, mint Szöul Észak-Koreának. *Teherán látván Phenjan példáját, dönthet úgy, hogy nem ilyen jövőt képzel magának.*

Legvégül van még egy különbség: bár Észak-Korea mára nagy hatótávolságú rakétákkal rendelkező atomhatalommá vált, Irán esetében még van idő. Még az atommegállapodást ellenző washingtoni és közel-keleti vezetőknek is el kell ismerniük, hogy Irán legalább egy időre felhagyott nukleáris programjával, és ezt az időt okosan kell kihasználni. Washingtonnak el kell fogadnia a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség és mások megállapításait, miszerint Irán együttműködik az egyezményvel, és folyamatosan biztosítania kell a szankciómentesség időszakos meghosszabbítását, mely szükséges az egyezmény életben tartásához. A Trump-adminisztráció egyoldalú döntése, amely Iránt a szabályok be nem tartásával vádolná, vagy mesterséges válságot idézne elő a megfigyeléssel kapcsolatban – ahogy ezt néhány kormánytag állítólag tervezte – csak az Egyesült Államok elszigetelődéséhez vezetne, Iránnak pedig ürüggyel szolgálna atomprogramja folytatásához.

Ehelyett az Egyesült Államok és más nemzetközi szereplők előnyt kell kovácsoljanak az atommegállapodással vásárolt időből, és el kellene kezdeniük a tervezetést arra az esetre, hogy ha Irán lemondana a nemzetközi közösség megnyugtatásának lehetőségéről, és inkább Észak-Korea nyomdokaiba lépne. Az Egyesült Államoknak őszinte stratégiai párbeszédet kell indítania minden nemzetközi partnerével az iráni atommegállapodás megerősítésének és végrehajtásának a mikéntjéről – amíg az érvényben van –, valamint arról is, hogy mi a teendő akkor, ha Irán megszegné azt most, vagy a jövőben.

Az atommegállapodást úgy alkották meg, hogy megadja Iránnak a lehetőséget az elkövetkező tíz-tizenöt évben annak bebizonyítására, hogy atomenergiáját kizárólag

békés célokra használja. Ha a korlátozások feloldása idején Irán továbbra is jelentős állami támogatást nyújt a terrorizmusnak, nem hajlandó békében élni szomszédaival, és nem tud biztosítékot adni arról, hogy nem törekszik atomfegyver megteremtésére, akkor az Egyesült Államoknak és a térségben, illetve a világ többi részén levő szövetségeseinek el kell majd dönteniük, hogy miként járjanak el Irán ügyében – helyesen tennék, ha már ma kezdeményeznék ennek megvitatását.

Észak-Korea mindig szövetségesre talált Kínában, amely nem szívesen büntette nukleáris túlkapásaiért, attól tartva, hogy előidézi a koreai rezsim összeomlását, és elveszít egy közvetítő államot. Iránnak nincs, és nem is kell, hogy legyen ilyen védelmezője. Ha nem sikerül jól sáfárkodnia az atom-megállapodás árán nyert idővel, hogy meggyőzze a világot arról, hogy „Irán semmilyen körülmények között nem fogja megkísérelni semmilyen nukleáris fegyver kifejlesztését vagy megszerzését”, a világ vezető hatalmainak egyezségekre kell jutniuk abban, hogy minden megoldás szóba jöhet, köztük a fegyveres út, illetve a megszorításokhoz való visszatérés, mely Iránt annak idején elsősorban a tárgyalóasztalhoz vezette.

Naivitásra vallana, ha tagadnánk az Észak-Korea és Irán esete közti aggasztó hasonlóságot. De éppolyan hiba volna, ha nem vennénk tudomásul a különbségeket. Amennyiben az Egyesült Államok vezetői és közel-keleti szövetségesei levonják a kellő tanulságot az észak-koreai tapasztalatokból, van rá esély, hogy ne ismétlje meg magát a történelem.

(Foreign Affairs)

Adam Kirsch

Irónia egy letűnt birodalomban

Marjorie Perloff: *Az irónia szélén: Modernizmus a Habsburg-birodalom árnyékában (Edge of Irony: Modernism in the Shadow of the*

Habsburg Empire, University of Chicago Press, 2016, 224 oldal) című könyvének recenziója

Marjorie Perloff, Amerika egyik vezető irodalomkritikusa hosszú életpályát tudhat maga mögött, melynek során avantgarde költők műveiről írt Frank O'Harától Charles Bernsteinig. Annak ellenére, hogy sok könyv szerzője, 2004-es memoárjában, *A bécsi paradoxonban* (*The Vienna Paradox*) ezt olvassuk: „amikor nyomtatásban látom a neve[me]t..., egy pillanatra mindig eltűnődöm, hogy vajon kicsoda Marjorie Perloff. Valahogy nem úgy néz ki vagy hangzik, mintha én lennék”. Ennek az az oka, hogy amíg amerikai állampolgár nem lett tizenhárom éves korában, nem Marjorie-nek hívták, hanem Gabrielének – Bécsben Gabriele Mintz néven látta meg a napvilágot 1931-ben. Amikor mindössze hétévesen Amerikába jött, Perloff talán a legfiatalabb tagja volt annak az Európából ideözönlő, zsidó értelmiségi menekülthullámnak, amely felbecsülhetetlen módon gazdagította az amerikai kultúrát. 1938. március 13-án, azon a napon, amelyen Hitler seregei bevonultak Ausztriába, hogy azt a Reich-hez csatolják, a Mintz család felült egy Zürich felé menő vonatra, majd addig utazott, amíg a New York-i Bronxig nem ért, ahol Perloff gyermekkorának fennmaradó részét töltötte.

Perloff kitűnő memoárjának tárgya a Gabrieléből Marjorie-vé, a felső középosztálybeli bécsi zsidóból középosztálybeli riverdale³-ivé való drámai átváltozás. Ausztria, ahol született, csonka ország volt – az első világháború végén metszették ki a megcsonkított Osztrák–Magyar Monarchiából. Ezzel együtt megőrzött valamit a sok kultúrát egybeolvasztó birodalom nagyságából. A volt monarchia sok népcsoportja – a németek, a magyarok, a csehek, a szlávok – közül egyik sem tett többet ennek a kultúrának a létrehozásáért, vagy tartotta nagyobb tiszteletben, mint az itt élő zsidók. A Galícia távoli kis falvaiból és Kelet-Európa más részeiből a bécsi fővárosba áramló zsidóság az első világháború előtt bámulatos teljesítményt nyúj-

tó értelmiségi réteget hozott létre – gondoljunk csak Gustav Mahler és Sigmund Freud nevére.

Perlofftól megtudjuk, hogy a bécsi zsidók szenvedélyesen viszonyultak a német kultúrához, bár, vagy talán épp azért, mert többnyire a német nemzet számkivetett tagjainak számítottak: *A nemzetiség alternatívája a német felvilágosodás kultúrájának öröksége volt – a Bildung [képzettség, fejlődés] liberális ethosza, amely a paidea klasszikus görög fogalmában gyökerezett. A Bildung több volt mint „civilizáció”, mivel... megszületésekor kifejezett spirituális felhangja volt. Ily módon a „Kultur” kultusza fokozatosan egyfajta vallásos tiszteletbe fordult át.* Perloff visszaemlékezésében hol nosztalgiával tekint a kultúrának eme vallására, hol gyanakodva szemléli. Nyilvánvaló, hogy a művészet és szellem iránti lelkesedésük miatt a bécsi zsidók nem érdemeltek ki biztos helyet az osztrák társadalomban. Ellenkezőleg, a századvégi – fin-de-siècle – Bécs volt a politikai antiszemitizmus egyik szülőhelye; itt adott hangot a fiatal Hitler zsidók elleni gyűlöletének. A német zsidók minden teljesítményének dacára a „Kultur” egyfajta altatódalnak tekinthető, melyet saját maguknak énekeltek, miközben fogyott körülöttük a levegő.

Egy fiatal lány számára, aki amerikaiinak próbált meg felnőni, írja Perloff, elviselhetetlen volt szüleinek – minden létező amerikai dolog iránti – öröklött sznobizmusa és a hátrahagyott Bécs iránti nosztalgiájuk. „Kamaszkoromban mindig csak olyan beszélgetéseket hallottam, amelyek a Dass ist doch nur Kitsch! (Hiszen ez csak giccs!) fordulatban csúcsosodtak ki” – emlékszik vissza. Amikor Perloff „lelkesedését fejezte ki Rodgers és Hammerstein *Carousel* [*Karusszel*]⁴ című musicalje iránt, „anyám és nagyanyám egymásra néztek, mintegy azt mondva: »Szegény gyerek, még nem érti.«” Bizonyos értelemben Perloff műkritikusi pályafutása egy arra tett kísérletnek is tekinthető, hogy összebékítse ezt a két ízlés- és értékvilágot, megmutatván, hogy az amerikai posztmodern írók, bár tömegkultúrával és popkultúrá-

3 Bronx – ma már felső középosztálybelinek számító – része.

4 Molnár Ferenc *Liliom* című örök klasszikusának amerikai musical-feldolgozása, a Rodgers–Hammerstein kettős népszerű zenei átíratában.

val vannak átítatva, épp olyan kifinomultak lehetnek, mint az Óvilág modernistái, és olvasásuk épp akkora élvezetet okozhat.

Az irónia szélén: Modernizmus a Habsburg-birodalom árnyékában a szerző születésének helyére viszi vissza olvasóit. Perloff szám szerint hat jelentős – a Monarchia felbomlása utáni – osztrák író alapos tanulmányozásába fog, miközben az osztrák modernizmus („Austro-Modernism”) jellegzetes és értékes hagyományáért száll síkra. A modernizmust a huszonegyedik század környékén majdnem olyan tisztelet övezi, mint a reneszánszot. Ha azokat az írókat keressük, akik világunkat formálták, akkor hajlamosak vagyunk a száz évvel ezelőtt élt óriásokat megnevezni: Virginia Woolfot, Ezra Poundot vagy Marcel Proustot. Ahogy azonban a nevek is sejtetik, ez „francia és angol-amerikai modernizmus”, jegyzi meg Perloff, „amely a század eleji normák és uralkodó felfogások forrásául szolgált”. Ha a német nyelvterületet nézzük, itt is egész tudományágat szenteltek azoknak az íróknak, gondolkodóknak és művészeknek, akik a Weimari Köztársaság idején éltek virágkorukat – hogy csak Thomas Mann, Walter Benjamin, Bertolt Brecht és Kurt Schwitters nevét említsük.

Perloff szerint ez a Németországra összpontosítás háttérbe szorította azoknak a huszadik századi német íróknak a jellegzetesen másfajta munkáját, akik a valamikori Habsburg Birodalom területén éltek. Paul Celan költő a romániai [ma Ukrajna területén levő] Csernyivciben született; a Nobel-díjas regény- és drámaíró Elias Canetti a bulgáriai Ruszéból származott; Joseph Roth regényíró és publicista pedig Brodyból, amely 1918 után Lengyelország része lett. Azonban ezek a helyek valamikor mind az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, és Perloff egy összefüggő osztrák hagyományhoz tartozónak tekinti őket. Három másik szerzővel együtt olvassa őket, akik szorosan kötődnek Bécshez: ezek a szatirikus hangú Karl Kraus költő, esszéista és újságíró; Ludwig Wittgenstein filozófus; és Robert Musil, az egyetlen a hat közül, aki nem volt zsidó.

Ez egy egyes összetételű csoport, de Perloff meglátása szerint közös jellemzőjük egyfajta érzékenység, egy olyan gondolkodás- és érzés-

mód, amely helyzetükből adódik: ők egy letűnt birodalom örökösei. A modernizmus rendszerint minden szempontból radikálisnak tartott irányzat; a modernista gondolkodók – képviseljenek akár forradalmi, akár reakciós politikai nézeteket – újrakezdésre törekedtek a művészetben és a kultúrában. „A bátorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei” – adta hírül F. T. Marinetti Futurista kiáltványa 1909-ben. Az osztrák modernisták körében ezzel szemben az irónia szelleme uralkodott – fejti ki Perloff: *Jellegzetessége a mély szkepticizmus [volt] a kormány hatalmát illetően: megkérdőjelezte, hogy – bármilyen kormány vagy éppen gazdasági rendszer által – jobbá tehető-e az emberi élet. Az osztrák modernista szépirodalomban és költészetben az uralkodó hangnem ily módon az irónia – mely irónia kevésbé kapcsolódott a szatirikushoz (ez utóbbi a reform lehetőségét is feltételezi), mint az abszurd érzetéhez. Az író szerep lényege nem a változtatásra való felhívásban... hanem abban a halaszthatatlan lehetőségben van, hogy alapvető vágyakat és elveket mélyreható elemzésnek vetessen alá.* A diagnózis előnyben részesítése az előírással, a visszatekintés a megújítással szemben annyira messze esik a modernizmusról alkotott szokásos fogalmunktól, hogy talán meg sem érdemli ezt a nevet. Perloff esettanulmányaiban azonban meggyőzően érvel amellett, hogy első világháború utáni osztrák–magyar irodalom – egy olyan irodalom, amely egy már nem létező ország után kapta a nevét – lényeges elemeit tekintve hasonlít a tágabb értelemben vett modernizmushoz. A rész fontosnak ítéltése az egészzel szemben, a „lezárással” szembeni ellenállás, az elemzés feloldó ereje – ezeket a jellegzetességeket, amelyek megtalálhatók T. S. Eliot Átokföldje című alkotásában, Pound *Cantóiban*, Perloff művek sorában fedezi fel, kezdve Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások*-jától Kraus monumentális szatirikus darabjáiig, *Az emberiség végnapjai*-ig. A különbség annyi, hogy amíg Eliot és Pound különböző reakciós tanokban bízva reméltek orvoslást a huszadik század bajaira, az osztrák modernisták megmaradtak a szkepticizmus higgadságánál. Ezeket az írókat – egy Perloff által került szóval élve – valamiféle liberális légkör lengi körül – a szónak utópiaellenes, ideológiaellenes értelmében.

Ez az ideológiai kétely „echte” osztrák vonásnak tűnik, mely Ferenc József császár hosszú, 1848-tól 1916-ig tartó uralkodása alatt alakult ki. Ebben az időszakban a kelet-európai nacionalizmus és a porosz katonai hatalom megjelenése megfosztotta az Osztrák–Magyar Monarchiát létjogosultságától. A birodalom nem felelt meg sem a harcias pánnémeteknek, akik Poroszországot tekintették vezetőjüknek, sem a Habsburg-uralom alatt élő többi – függetlenségre vágyó – nemzetiségnek. Úgy tűnt, hogy a birodalmat mindössze Ferenc József személyes tekintélye tartotta össze, akiben annak a folytonosságnak a jelképét tisztelték, amelyről mindenki tudta, hogy már nem fog sokáig tartani.

Azon írók számára, akik az 1918 utáni anarchia nézőpontjából tekintettek vissza a birodalomnak erre a hosszúra nyúlt, nyárutót idéző elmúlására, épp ennek az uralkodó elvnek a kiméletessége – elnéző jellege, sőt vontatottsága – ébresztett bennük nosztalgiát. Ez különösen igaz a zsidó írók esetében, akik olyan utódállamokban találták magukat, ahol virágzott az antiszemitizmus, és akik úgy gondoltak vissza a monarchiára, mint egy védőbástyára, mely valamikor visszafogta a zsidóellenes gyűlöletet.

A birodalomról szóló egyik legnagyobb elégia Robert Musiltól származott, aki 1880-ban született, és Csehországban nőtt fel. Befejezetlen regényében, *A tulajdonságok nélküli emberben*, amely Bécsben játszódik 1913-ban, Musil a rezignált közepszerűség légkörét idézte meg, amely fenntartotta az általa „Kákániának” nevezett birodalmat. A névben kettős szójáték rejlik. Egyrészt a birodalmi intézmények nevében használt *kaiserlich und königlich* (‘császári és királyi’) kifejezésre utal, mivel Ferenc József – jellegzetesen osztrák kompromisszumos megoldással – egyszerre Ausztria császáráként és Magyarország királyaként is uralkodott. Ugyanakkor a „kaka” szóból is szójátékot farag, amely mind a német, mind az angol nyelvben az ürülék gyermeknyelvi megfelelője.

A tulajdonságok nélküli ember első kötetének nyolcadik fejezete Musil ódája Bécs vegyes, nevetséges, mégis furcsa módon rugalmas kor-

mányzási rendszeréhez. Musil így ír: *Alkotmányá szerint liberális volt az ország, de klerikális szel- lemben kormányozták. Klerikális szellemű volt a kormányzat, de szabadelvű az élet. A törvény előtt minden polgár egyenlőnek számított, de nem mindenki számított polgárnak. Volt parlament is, ám oly rendkívüli mértékben élt szabadságaival, hogy többnyire zárva tartották; volt azonban szükségállapot-törvény, amelynek segítségével jól megvoltak parlament nélkül; mégis, valahányszor már az abszolutizmusnak tapsoltak mindenek, a Korona elrendelte, hogy újra vissza kell térni az alkotmányos kormányzáshoz.*⁵

Musil számára mindez a zavarodottság „negatív értelemben szabadon” hagyta Ferenc József alattvalóit, és ebből arra következtet, hogy „Kákánia talán mégiscsak zseniknek való ország lehetett; valószínűleg ettől is ment tönkre.” Természetesen saját regénye is egy lángelme arcképét festi meg – Ulrich személyében, aki a címadó tulajdonságok nélküli ember –, aki nem tud megnyilvánulási formát, méltó célt, sem szellemi vagy lelki fegyelmet találni. Ulrich mindezek helyett egy állást talál a párhuzam-akció nevű kezdeményezés kapcsán, melyet azért indítottak el, hogy 1918-ban megünnepeljék Őfelsége uralkodásának hetvenéves jubileumát.

Az olvasó természetesen tudja, amit a szereplők viszont nem, hogy még az évforduló előtt vége szakad a császár életének, és ezzel a birodalomnak is. Másról sem szól az egész akció, mint önhittségről és vakságról, amelyet még az is fokoz, hogy az érintettek közül senki sem tudja ténylegesen meghatározni, hogy mit is szándékoznak elérni. Nem képesek másra, csak lelkesedésre: „Kitűzött céljuknak meg kell indítania a világ szívét. Nem szolgálhat pusztán gyakorlati célokat; tiszta költészetnek kell lennie... Tükröt kell tartaniuk a világnak, hogy belenézzen és elpiruljon.”

Az osztrák eszme kiüresedett, de legalább nem fenyegető. Ez nemigen mondható el egy másik szereplőről, Hans Seppről, akit Perloff – a háború után majdan diadalmaskodó – fasizmus képviselőjének lát. Sepp, írja Musil, egy „keresz-

⁵ A magyar idézetek forrása a fordításban: Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, Tandori Dezső fordítása.

tény-germán körhöz” tartozott: ezek a „kis szellemi szekták” a „»zsidó mentalitás« ellenfelei voltak”; „értették pedig ezen a kapitalizmust és a szocializmust, a tudományt, az ész világát, a szülői hatalmat, illetve hatalomigényt, a számosdit, a pszichológiát, és a szkepszist.” Musil, aki az 1920-as években írta regényét – az első két rész 1930-ban és 1933-ban jelent meg – már látta, hogy ez a fajta túlzottan hátrázott ideológia diadalmaskodni fog Kákánia „negatív értelemben vett szabadsága felett”. Musil a Mintz családhoz hasonlóan maga is menekülésre kényszerült az *Anschluss* után – többek között azért is veszélyes lett volna a maradás, mert felesége zsidó volt – szegényen és elfeledve halt meg 1942-ben Svájcban.

Hasonlóan szomorú vég várt Joseph Rothra, akinek *A Radetzky-induló* című regénye a másik keserűséggel vegyes, nagy elégia a letűnt birodalomról. Perloff szavaival élve, ez a könyv is „egy bizonyos értékör felbomlását kíséri nyomon – ezek sok szempontból abszurd és visszafelé mutató értékek, de az első világháború Európájának politikai légköréhez képest még emberségeseknek mondhatók”. A történet a Trotta három nemzedékéről szól: a család akkor emelkedett nemesi rangra, amikor a nagypapa, egy egyszerű parasztból lett katoná, megmenti Ferenc József életét a solferinói csatában. Az unoka, Carl Joseph von Trotta, a császári hadsereg tisztjeként szolgál az első világháború előestéjén; ekkor ő is megtapasztalja a hagyományos katonai és arisztokratikus értékek felbomlását. Perloff kiemeli, hogy ez mindenekelőtt a nyelv működésképtelenségét jelenti: „A szavak – a vezényszavak és az állami dogma – többé már nem irányítják a tetteket.”

A nyelv megkerülhetetlen, központi kérdés volt az írók számára egy nyelvvel szétszabdalt politikai közösségben, és ez az *Ironia* szélén egyik visszatérő témája is. Karl Kraus, a császári és a Monarchia utáni Bécs nagyszerű satirikus írója egymaga szerkesztett egy folyóiratot, *A fáklyát* (*Die Fackel*), amelynek legfőbb célja az újságírói közhelyek leleplezése és elítélése volt. Perloff Krausról szóló fejezetének a központjában *Az emberiség végnapjai* áll,

ez az óriási terjedelmű, háborúellenes dráma, amelyen végig dolgozott az első világháború alatt, és 1922-ben fejezett be.

A mű előadhatatlanul hosszú: mint Kraus maga is írta, „ennek a darabnak az előadása, amely földi idő szerint tíz estét venne igénybe, egy a Marson levő színház számára íródott.” Perloff nem annyira szövegekönyvnek, hanem inkább „hipertextuális irodalmi szövegnek” tartja Kraus alkotását: „újságkivágásokból, vezércikkekből, közleményekből, politikai gyűlések jegyzőkönyveiből, vagy éppen kiáltványokból, levelekből, képeslapokból és beszélgetésekből” álló gyűjtemény – „mindenféle írásos anyag, ami az első világháború éveiben készült”. Ebben a tekintetben Kraus a mai konceptuális (vizuális) költőket előlegezi meg, mint például – a Perloff által nagyra tartott – Kenneth Goldsmith-t, akinek művei főként átiratokból állnak. (Goldsmith vezetett egyszer egy *Nyomtassuk ki az internetet* projektet, amelynek épp ez volt a célja; nem nehéz elképzelni Krausról, hogy csodálattal adózott volna ennek a lehetetlen álomnak.)

Kraus híressé vált mondatában úgy utalt Bécsre, mint „a világpusztítás kísérleti terepére”, *Az emberiség végnapjaiban* pedig megmutatta, hogy ennek a folyamatnak a nyelvrobbolás az első állomása. Az egyik jelenetben Kraus az idegen eredetű német szavak használatát tiltó, háború alatti divatot gúnyolja ki egy szereplőn keresztül, akinek beszédet kell mondania az „Idegen szavakat általánosan bojkottáló Liga Végrehajtó Bizottságának ideiglenes Központi Bizottsága” megbízásából – egy olyan beszédet, jegyzi meg Perloff, amely „idegen kifejezések szövevénye”, beleértve magát a *bojkott* szót is.

Egy másik jelenetben két szereplő a háborús időkben terjedő híresztelések vitatja meg egy párbeszédben, melyben harmincszor jelenik meg a „híresztel” szó, az értelmetlenség szintjére redukálva a nyelvet: „Bécsben azt híresztelik, hogy Ausztriában azt híresztelik,” és így tovább. Talán úgy tűnik, hogy Kraus túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvnek, míg eszünkbe nem jutnak a náci által gyártott eufémizmusok bűneik elkenődésére – ez bizonyítékul szolgál arra, hogy a nyelvrobbolás valójában elengedhetetlen kísérőjelensége az emberi elaljasodásnak.

A nyelv jelensége köt egybe olyan különböző Monarchia utáni írókat, mint Elias Canetti – aki főként a *Tömeg és hatalom* című tanulmányáról és a *Megőrzött nyelv* önéletrajzi írásáról ismert – illetve Paul Celant. Perloff megállapítja, hogy Canetti gyermekkorának leírása során mennyire fontosnak tartja a nyelv folyamatos változását, amelynek ki volt téve. Bulgáriában egy szefárd zsidó közösségben született; gyermekkorában otthon ladino nyelven, szomszédaival pedig bolgáruul beszélt; szülei eközben németül beszéltek egymással, majd egy Angliába való költözés az angol nyelvvel is a szélesítette a palettát. A német csak akkor lett az „anyanyelve”, amikor nyolcéves korában a család Bécsbe költözött. Lehet-e azonban egy ilyen későn elsajátított anyanyelvet tényleg született németként beszélni? Perloff amellett érvel, hogy Canetti prózája „a mindig lefordított nyelv”, mintha az író „öszönösen keresné a szavakat és a mondattani szerkezeteket, amelyek »illenek« a másik nyelvbe”. Ebben az értelemben a világpolgári szemlélet egyfajta megfosztottságot jelent.

Ha esetleg Perloff nem találna eléggé bonyolultnak és egyéninek Canetti nyelvét, ezt már nem mondhatná el Paul Celanról, a huszadik század egyik legnehezebb költőjéről. Celan, írja, „a végső logikus következtetéséig viszi el az iróniát, más szóval a tagadás, az igenlés, az állásfoglalás visszautasításáig”, még akkor is, ha egyszerű jelentésekről van szó. Perloff külön figyelmet szentel a költő Ingeborg Bachmann osztrák költőnőhöz írt szerelmes verseinek, amelyekben „a találkozások jobbára elvont térben zajlanak”. A „Fehér és könnyű” című vers például így szól: „Fehér, / ami nekünk mozdul, / súlytalan, amit cserélünk. / Fehér és könnyű: hadd vándoroljon.”⁶ Ezekben a sorokban erotika van, és érződik a megosztott dolgok meghittsége. Ugyanakkor a mélységes távolságtartás is érzékelhető. Mint Perloff megállapítja: „Az itt felkínált szerelem nagyon erős, de aligha jelenti az öröm forrását”, rész-

ben mert a vers világa elvont és ember nélküli, egy olyan hely, ahol „senki más nincsen, csak a szerelmesek”. Olybá tűnik, hogy a nyelv Celan verseiben gyakran teljesen elszakadt a valóságtól, szinte önmagára utaló közegegé válva.

Az osztrák modernizmus talán legfontosabb ismertetőjegye, hogy kétségbe vonja azt a hatalmat, amellyel a nyelv rendelkezik a kommunikációt és az utalást illetően. Gondoljunk akár Kraus agresszív újságírói burleszkjére és szlengjére, Roth szomorkás csúfolódására a katonai becsület és a lovagiasság szabályain, vagy Canetti állandó, nyelvek közti elveszettség-érzésére – úgy tűnik, hogy Perloff kiszemelt alkotói, bár különböző módon, de valamennyien nemcsak a birodalom és egy életforma letűntét gyászolják, hanem magának a nyelvnek az átláthatóságát és jelentőségét is megszűnni érzik. Osztrákokként, és sok esetben zsidókként, ezek az írók sajátos nézőpontból szemlélték a nyelv válságát – mely annyira központi kérdésévé vált a modernizmusnak, annak valamennyi megjelenési formájában. Perloff azt mutatja meg könyvében, hogy a Monarchia árnyékában – az irónia szélén táncolva – kényelmetlen volt élni, viszont ez annál termékenyebb táptalajt biztosított az irodalomnak.

(*The New York Review of Books*)

Annette Gordon-Reed

Kereszténység és nemiség

Geoffrey R. Stone: *Szex és az Alkotmány: Sex, vallás és törvény Amerika megszületésétől a huszonegyedik századig* (*Sex and the Constitution: Sex, Religion, and Law from America's Origins to the Twenty-First Century*, Liveright kiadó, New York, 2017, 668 oldal) című könyvének recenziója

Kora tavasszal olyan hírek keltek szárnyra a nemzetközi sajtóban, hogy a csecsen hatóságok homoszexuális férfiakat gyűjtöttek be és zártak koncentrációs táborba. Hamarosan

6 Weiß, / was sich uns regt, / ohne Gewicht, was wir tauschen. / Weiß und Leicht: Laß es wandern. A magyar versrészlet Lator László fordítása.

kínzásokról, éheztetésről és gyilkosságokról lehetett hallani, miután a férfiak közül néhányan kiszabadultak, és leírták a fogságban elszenvedett megpróbáltatásait. Egy túlélő szerint a tisztviselők arra utasították a fogvatartottak családait, hogy – megelőző csapásként – öljék meg meleg fiaikat, mondván: „Vagy ti teszitek meg, vagy majd mi.” A túlnyomórészt muszlim térség oroszbarát kormánya valótlannak nevezte a razziról szóló híreket, míg Ramzan Kadirov csecsenföldi vezető nyíltan tagadta a történeteket. (Lehetetlen elfogni és fogva tartani homoszexuális férfiakat, állította Kadirov, mert „Csecsenföldön nem léteznek ilyen emberek”.)

Bármennyire is megrázónak tűnnek a csecsen események, nem először esik meg ilyen az emberiség történetében. Népcsoportok, vallási és faji kisebbségek vagy egyes emberek, akik valamilyen módon különböznek, túlon túl gyakran lesznek a gyűlölet tárgyává vagy váltanak ki gyilkos indulatokat. A csecsenföldi történések leginkább a Harmadik Birodalom gatzetteit idézik fel, melyek célja Európa megtisztítása volt a zsidóktól, a cigányoktól, a homoszexuálisoktól és más nem kívánatosnak tartott elemektől.

Tudván tudva, hogy hajlamosak vagyunk zsarnokoskodni embertársainkon, a legtöbb olvasó különösen megdöbbenőnek találja 2017-ben a homoszexuálisok erőszakos elnyomásáról szóló híreket. Mi itt az Egyesült Államokban és még néhány nyugati országban épp korunk egyik leggyorsabban lezajló pálfordulásának lehettünk tanúi egy kegyvesztett kisebbséghez való viszonyulást illetően. Az 1969-es Stonewall-lázadás [ahol egy meleg bár közönsége szállt szembe az őket zaklató rendőrökkel] és az 1980-as évek AIDS-válsága után Amerikában igencsak felgyorsult az LMBT-jogok mozgalma; sokkal nagyobb sebességgel történt mindez, mint a feketék vagy a nők hasonló mozgalma esetében. Nate Silver közvélemény-kutató, aki – homoszexuálisként – a meleg jogaihoz való hozzáállás változásait tanulmányozta, a következőképpen fogalmazott:

Az Egyesült Államokban az egyenműek korábban elképzelhetetlennek tartott házassága alig néhány évtized alatt törvényessé vált. A homoszexualitás, azaz a „szerelem, mely magát

megnevezni fél” – amiért nem egyszer börtön, verés, kiközösítés vagy kivégzés járt, ahogy még mindig jár a világ nagy részén – valami olyasmivé vált, amit úgyszólván szabadon és büszkén lehet vállalni.

Vitathatatlan, hogy még napjainkban is történnek szörnyű dolgok Nyugaton a melegekkel. Az előítéletek nem tűntek el teljesen. Gyakran heves reakciókat vált ki a változás szelleme, amely meggyökeresedett nézeteik újragondolására készíti az embereket.

Függetlenül attól, hogy a melegjogi mozgalom nyugati országokban elért sikere idézte-e elő a csecsenföldi kegyetlenkedéseket, ennek a társadalmi forradalomnak eleve Nyugaton is érdekes következményei lettek: azoknak, akik továbbra is elítélik a homoszexualitást, ma éppúgy számot kell adniuk nézeteikről – bár a kiváltott erkölcsi felháborodás jóval kisebb – mint az előző évszázadokban azoknak, akik elnézték az azonos neműek kapcsolatát. Lebilincselő volt figyelni ezt a változást; és ahogy ez oly gyakran megtörténik egy kétes okokból vívott hosszú csata végén, a kedélyek megnyugvása után felmerül a kérdés: voltaképpen miért is volt ez a sok hűhó?

Mitől övezi olthatatlan gyűlölet a gondolatot, hogy férfiak férfiakkal, és nők nőekkel lépjenek szexuális kapcsolatra? Miért volt olyan erős az ellenérzés, hogy Nagy-Britanniában a tizenkilencedik század közepéig, az első amerikai gyarmatokon, majd Csecsenföldön 2017-ben, a halált tekintették megfelelő büntetésnek azok számára, akit ilyen tevékenységen kaptak? A homoszexualitáson túl miféle más érdekelttség mozgatta (és mozgatja) az állítólag világi és liberális társadalomban élő embereket, hogy szabályozzák egy felnőtt életének talán legmeghittebb oldalát – egy másik felnőttel való, közös beleegyezésen alapuló szexuális viselkedésmódját? Hogyan döntenek el emberek, hogy mely nem nyilvánosan megélt szexuális aktusnak van kihatása a közéletre, és hogy ennek következtében az a nyilvánosságra tartozik-e? Céljaink érdekében miért vélekedünk mi amerikaiak a szexről úgy, ahogy, és hogyan

használtuk fel az alkotmányt és az ötven állam törvényeit, hogy példákkal támasszuk alá meggyőződésünket?

Geoffrey R. Stone alapos kutatásra épülő új könyvében, a *Szex és az Alkotmányban* saját válaszait fogalmazza meg ezekre és más kérdésekre szexuális életünk szabályozását illetően, különös tekintettel a homoszexuális aktusra. Stone, a Chicagói Egyetem alkotmányjog-professzora szerint a gyarmati időkől napjainkig a kereszténység gyakorolta a legnagyobb hatást a problémához való hozzáállásunkra. A *Szex és az Alkotmány* „központi témája”, hogy „a szexhez való amerikai viszonyulást évszázadokon át a nemi életről, bűnről és szégyenről szóló vallásos – különösen a kora keresztény – hiedelmek formálták.”

Ez a történelmi háttér, érvel Stone, „érzékeny pontot” teremtett az alkotmányos joggyakorlat számára. A bíróságok éveken át elfogadták a keresztény hagyományt a szexualitással kapcsolatban annak ellenére, hogy országunk elkötelezte magát az egyház és az állam szétválasztása mellett. Amikor a bírók olyan ügyekkel találták magukat szemben, ahol a szexuális viselkedés korlátairól, vagy azzal kapcsolatos más tevékenységekről – fogamzásgátlásról, abortuszról vagy pornográfiáról – volt szó, kénytelenek voltak világi köntösbe öltöztetni az alapvetően vallási elveket. Tették mindezt az „erkölcsi nézetek” és a „vallási nézetek” megkülönböztetésével: állításuk szerint ők az előzők, nem pedig az utóbbiak nevében cselekedtek.

Stone, miközben magabiztos szakértelemmel ír a szexuális életet szabályozó amerikai törvényhozás évszázadairól, rámutat, hogy az erkölcsi és a vallási érvelést elválasztó vonal szinte mindig látszólagos volt. Történelmünk legnagyobb része során a törvényhozók és a bírák vallási tanokra alapozták annak eldöntését, hogy mi volt erkölcsös és helyes valamennyi állampolgár számára – illetve, hogy mi tekinthető törvényesnek, illetve törvénybe ütközőnek. A kereszténység, mint az ország uralkodó vallása, az erkölcsi tanok magától értetődő forrásául szolgált. Ezek az eszmék olyan mélyen beleivódtak kultúránkba,

hogy Stone szerint a szexhez való amerikai viszonyulás igazi megértéséhez vissza kell mennünk magának a keresztény vallásnak a kezdeteihez:

Több mint két évszázadon át az amerikaiak megosztó társadalmi, politikai és alkotmányjogi csatákat vívtak a nemi életet, trágárságot, fogamzásgátlást, abortuszt és az azonos neműek házasságát szabályozó törvényekről. Ezek a konfliktusok nem kis mértékben megosztóak voltak, mivel a vallás központi szerepet játszott a szexualitásra vonatkozó törvények megformálásában. Ahogy alkotmányunk életre hívói sejtették, a vallási tanok belefoglalása a világi törvényekbe elkerülhetetlenül felveti az egyén szabadságának, az állam és egyház elválasztásának, s alkotmányunk értelmének alapvető problémáját.

E konfliktusok gyökerének megértéséhez segítségünkre van, ha valamiféle fogalmat alkotunk azokról a különféle módszerekről, amelyekkel a különböző társadalmak ezeket a kérdéseket kezelték a múltban, illetve a szexualitáshoz való saját hozzáállásunk kialakulásáról. Milyen változásokon mentek át a szexről alkotott társadalmi, kulturális, vallási és jogi nézetek az ókortól az amerikai köztársaság megalakulásáig?

Ez utóbbi kérdés megválaszolásához Stone egy rendkívül nagyratörő célt tűzött ki maga elé. Az ókori világ szexuális attitűdjeinek rövid áttekintése után azzal vádolja a kora keresztényeket, hogy minden élvezettől megfosztották a szexet. A kereszténység előtti időkben a szexre úgy tekintettek, mint az „emberi lételem természetes és örömteli oldalára”, nem pedig olyasvalamire, amely „főként a bűn, a szégyen és a vallás kérdéseihez kötődik”. Korábbi tudósok szavai köszönnek vissza a szerző azon megállapításában, hogy „az ókori görög erkölcsstan és törvény nem a szexuális természetű bűnökre helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy vajon az egyén magatartása ártalmára volt-e másoknak. Stone idézi Arno Karlen író és pszichoanalitikus állítását, miszerint a köztársaság kori rómaiak a görögöket „ravasz-

nak, nőiesnek és degenerálnak” tekintették, míg megjegyezte, hogy ők maguk – a maguk módján – általában higgadtan álltak a szexualitás kérdéséhez. Csakugyan, olyannyira higgadtan, hogy „a kora-keresztény írók ... a szexuális szabadosságnak tulajdonították Róma bukását a Kr. u. ötödik században”.

Ez a téves feltételezés napjainkig tartotta magát, és különösen az ókori rómaiaknak az azonos neműek szexuális kapcsolatához való egykedvű hozzáállását hozták fel elrettentő példaként saját társadalmunkban is. Stone szerint még az ókori zsidók is engedékenyebbek voltak, mint az ájtatoskodó korai keresztények:

A héber Bibliában nem szerepel a nemi örömök kárhozhatása, „nem zengenek dicsőítő énekeket a cölibátusról”, és nincsen arra utalás, hogy Ádám és Éva bűne szexuális természetű lett volna, nem pedig az Istennel szembeni engedelenség. Az ókori görögökhöz és rómaiakhoz hasonlóan az ókori zsidók sem tiltották a maszturbációt, a házasság előtti szexet, az orális vagy az anális szexet, a prostitúciót, a fogamzásgátlást, a pornográfíát, a leszbikus kapcsolatot vagy a magzatelhajtást.

Valójában a keresztény Bibliában mind a szexualitást igenlő részek, mint például az Énekek éneke és a Példabeszédek, illetve mind bizonyos szexuális tevékenységeknek a Pál-levelekben található elítélése a héber Szent Íratokból merítenek. Megfontolandó, hogy milyen módokon térnek el a vallási gyakorlatok és a szövegek értelmezései maguktól a szövegektől – ezek az eltérések minden vallásban jelen vannak. Mi a helyzet például Onannal, Szodomával és Gomorrával, és a férfiak homoszexuális tevékenységét elítélő szakaszokkal a Leviták könyvében? Stone tudományos munkák széles körére hivatkozik meggyőzően, azt bizonyítandó, hogy Onan (akinek nevéből a maszturbációt jelentő „onanizmus” szó származik), valamint Szodoma és Gomorra történetét eltorzították annak érdekében, hogy elítéljék a maszturbációt és a szodómiát.

Stone yengébb érveket hoz fel a Leviták

könyvéből származó szakasszal kapcsolatban – „Ha valaki férfival hál együtt, úgy, ahogy asszonnal szoktak együtt hálni, ez utálatosság, amelyben mindketten részesek, ezért meg kell halniuk, vérük visszahull rájuk”: lényegét tekintve – érvel Stone – az ókori zsidók ezt nem így gondolták. Ez a szófordulat csak egy szembeállítás volt a „pederasztia akkoriban uralkodó görög gyakorlatával”, és „nem kell túl komolyan venni”. Miért ne? Ellentétben sok vallásos szövegrésszel, a nyelv feltűnően világos és lényegre törő. Mit tudtak felhozni az ókori zsidók a pederasztia ellen? Miért lenne helytelen, ha felnőtt férfiak tizenéves fiúkkal lépnek kapcsolatba, és miért nincs abban kivetnivaló, ha ugyanezt teszik tizenéves lányokkal, ha csak nincs a kultúránkban valami mögöttes ellenérzés a férfi homoszexualitással szemben?

Az a gond, hogy nagyon nehéz a „korai keresztényekről” vagy az „ókori zsidókról” úgy beszélni, mintha ezek a kifejezések nem változó, egységes csoportokat írnának le. Mindkét valláson belül voltak szekták, melyek saját gyakorlattal rendelkeztek, és a vallási szövegeket is saját elképzeléseik szerint, gyakran ellentmondóan értelmezték. Ezeknek az értelmezéseknek és gyakorlatoknak némelyike a szélesebb körben elfogadott nézetek árnyékában maradt fenn – akár egészen napjainkig. A felvilágosodás idején Thomas Jefferson például, aki a tizennyolcadik századi Virginiában egy hegy tetején élt, Jézus követőjének és „őskereszténynek” hívhatta magát, szembemenvén a kereszténység legáltalánosabb nézeteivel. Jefferson az ősi keresztény hitben keresett támpontokat saját liberális szemlémű vallásos nézeteihez, mely Jézus tanításainak szépségére figyelt, míg tagadta istenségét és csodatévő hatalmát.

Peter Brown történész írt a korai – kereszténység előtti idők – egy héber szektájáról, akik ténylegesen gyakorolták a cölibátust, és nyilvánvalóan hatottak Jézusra és tanítványaira:

Amikor a názáreti Jézus Galileában és Júdeában prédikált Kr. u. 30-ban, az előt-

te és követői előtt nyitva álló lehetőségek már világosan kirajzolódtak Palesztina térségében. A júdeai pusztaság Holt-tenger felé eső részén jelentős számban telepedtek le a társadalommal elégedetlen férfiak. Ezek az aszkéták, akik prófétai elhivatottsága régóta összekapcsolódott a zsidó néphagyományban a szexuális önmegtartóztatással, a sivatagból a közeli városokba mentek, hogy bűnbánatot hirdessenek. Egyikük, Keresztelő János állítólag Jézus egyik unokatestvére volt. Az a tény, hogy maga Jézus sem házasodott meg harmincéves koráig, nem okozott különösebb meglepetést. Csaknem egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy bármelyik követője azt állítsa: az ő példájára alapozza nőtlenségét. Akkoriban Jézus prófétai szerepe állt a figyelem középpontjában, nem pedig önmegtartóztatása. Cölibátusa magától értetődő módon együtt járt prófétai elhivatottságával.⁷

A kora keresztények nem maguktól találták ki a vallási ihletésű nemi önmegtartóztatást. Elég valószínűtlen volt, hogy bárki, aki új hagyományokat tesz magáévá, anélkül cselekedne így, hogy ne hivatkozna már létező történetekre, hiedelmekre és gyakorlatokra.

A korai keresztényeknek volt egy hitelveiket népszerűsítő, rendkívül hatékony ügynökökből álló csapata, kezdve a társzusi Saullal, azaz a későbbi Szent Pállal, aki – jó néhány teológus szerint – a kereszténységbe számos olyan nőkről és nemiségről szóló hiedelmet hozott, amelyeket még a maga mögött hagyott zsidó vallásban tett magáévá. Igazából azonban Szent Ágoston volt az, állítja Stone, „akiben kikristályosodtak a kora kereszténység szexuális nézetei, és aki – ezáltal – voltaképpen nagyobb mértékben járult hozzá a szexualitásról szóló hagyományos amerikai nézetek formálásához, mint később egy ezredév”.

Mindenki ismeri Ágoston történetét. Kicsapongással töltött ifjúkor után töltötte el a megtérés vágya, és tudományos képzettségét felhasználva prédikálta a szexualitásban rejlő gonosz evangéliumát. Ádámot és Évát szemelte ki magának, sutba dobva a héber elképzelést, mely szerint a pár bukásának és Édenkertből való kiűzetésének története az engedetlenségről szól. Ehelyett egy szexről szóló tanmesét alkotott. Stone a következőképpen magyarázza Augustinus nézeteit:

Minden nemi aktus a gonosztól van, és minden gyermek, aki a gonosztól születik, bűnre születik. A közösiség által adja át az ember a bűnt nemzedékről nemzedékre.

Még a házasság sem volt elég ahhoz, hogy ellenszere legyen a gonosznak. Ágoston tanításainak hatására a házaspárokat arra intették, hogy a házastársi kapcsolatok csak az utódnemzés célját szolgálják, nem pedig az örömszerzést. Augustinus felfogása diadalmaskodott az emberi természetről és szexualitásról szóló többi konkurens, kevésbé ártalmas nézet felett.

Míg Stone Ágostont tartja felelősnek annak az eszmének az elterjesztéséért, mely a szexualitást gonosz erőnek látta, leginkább Aquinói Szent Tamást „okolja az egyházi álláspont szigorodásáért az azonos neműek kapcsolatát illetően”. Aquinói Tamás „rendszerezte és továbbfejlesztette Ágoston elgondolásait”. *Summa Theologica* (1265–1275) című művében „újraírta az egész keresztény erkölcteológiát”, és az egyneműek szexuális kapcsolatát, amely nem szolgálhatja az utódnemzést, „Isten szemében különösen megvetendőnek” nyilvánította. Aquinói Tamás különbséget tett a különmemű párok bűnös cselekedetei és az azonos neműek szexuális tevékenysége között. Az utóbbi volt magától értetődően a „súlyosabb bűn”. Az 1563-as tridenti zsinat idején az egyház hivatalosan elfogadta Aquinói Tamás erről és egyéb kérdésekről szóló nézeteit.

Stone-nak azt a felvetését, mely közvetlen összefüggést sejtet az ősi és középkori tanítások, illetve a mai amerikai magatartásmódok között, nagyban bonyolítják saját vizsgálódá-

⁷ Peter Brown: *A test és a társadalom: Férfiak, nők és a szexuális önmegtartóztatás a korai kereszténységben* (The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity) (Columbia University Press, 2008), 40–41. oldal.

sai és tudományos értékű előadásmódja. Egy a mai életből vett példával élve, gondoljunk a fogamzásgátlásra. Stone a témának szentelt kiváló fejezetet egy „Sanger Diadalt arat” című szakasszal zárja, utalva arra, hogy Margaret Sanger, a születésszabályozás ismert szószólója, megnyerte a csatát. Szinte hihetetlenül hangzik, de még mindig van ok aggodalomra ezen a területen. Az gondolhatnánk, hogy a – korszakalkotó – Griswold v. Connecticut per (1965), amely egy házaspár fogamzásgátlás használatához való jogát védte – és az ezt követő esetek kapcsán nyugvópontra jutott a kérdés. Ugyanakkor, ahogy a „megfizethető egészségügyi ellátásról szóló törvény” (Affordable Care Act, ACA) körüli viták mutatják, a lakosság bizonyos rétegei számára ma sem rendeződött az ügy. Sokan, akik továbbra is vallási okokból ellenzik a születésszabályozást, hevesen támadják az ObamaCare-ként emlegetett egészségügyi-törvény azon előírását, mely megköveteli a munkaadóktól a fogamzásgátlás költségeinek fedezését a női munkavállalók számára.

Az európai szexualitásnak az amerikai gyarmatosítás idejéig terjedő történeti áttekintése olyan világot állít elénk, ahol egyes korszakokban kétségbe vonták és megcáfolták Augustinus és Aquinói Tamás tanításait, hogy aztán majd – más formában – újra megjelenjenek, és újra elvessek őket. Mit kezdjünk azokkal a – könyv által mesterien bemutatott – hosszú időszakokkal, amikor az emberek az Atlanti-óceán egyik partján sem hallgattak Ágostonra és Aquinói Tamásra, és valójában visszakézből elutasították a kettő által vallott eszméket? Továbbá mit tartunk Luther Mártonról, aki a protestantizmussal másféle elrendeződést hozott?

Luther azt vallotta (ahogy egyébként az amerikai puritánok is), hogy a szex a házaspárok életének természetes és örömteli velejárója. A belőle fakadó közös öröm kötődést alakít ki a férj és a feleség között. Luther számára a cölibátus volt ördögtől való, míg a nemi élet „épp olyan szükséges volt az emberi élet számára, mint az evés és az ivás”. Még ha a korai keresztények különösen ri-

asztó eszmékkel is rendelkeztek mindezzel kapcsolatban, az Amerikában kezdetektől fogva uralkodó vallási hagyományként jelen lévő protestantizmus később elvetette ezeket a nézeteket.

A szerző hangja akkor a legmeggyőzőbb, amikor Amerikáról ír, és megcsillogtatja átfogó alkotmányjogi tudását. Rendkívüli tájékozottságot árul el a tizennyolcadik századdal kapcsolatban, jó adagnyi – régóta várt – életszerűséget és frissességet csempészve az alapító atyák szexualitásról alkotott nézeteibe. Nehezen lehetett volna őket képmutatónak nevezni:

Az amerikai alkotmány elfogadása idején, amikor lázasan hittek a „boldogságra törekvésben”, az Egyesült Államokban nem voltak olyan törvények, amelyek tiltották a trágárságot, korlátozták a fogamzásgátlók használatát, vagy meggátolták a fogamzásgátlásról szóló információ terjesztését, illetve – az angol szokásjogot követve – nem volt tilos a magzat megmozdulása előtti abortusz. Továbbá, bár elméletben még mindig voltak törvények a közös beleegyezésen alapuló homoszexuális aktusok ellen, ezek a törvények majd egy évszázadon keresztül sehol sem léptek életbe az Egyesült Államok területén. Ilyen volt az alapító atyák idején a világ.

Az 1790-es és az 1840-es évek között lejátszódó Második Nagy Ébredés nevű protestáns megújulási mozgalom hatásos véget vetett ennek a helyzetnek. Stone szerint egy „országos kampányt” indított el, hogy az evangéliumi kereszténység szemszögéből nézve formálja át az amerikai törvényhozást és politikát. Ekkor került fel először az igény, hogy az Egyesült Államok „keresztény ország” legyen. Miközben a szerző a tizenkilencedik század korai szakaszát taglalja, az olvasó számára lassan kezd kirajzolódni egy szinte minden részletében ismerős vallási identitás. A választóik által ösztökélt törvényhozók a keresztény tanításokat szem előtt tartva értékelték az élet dolgait. „Hirtelenjében újrakezdődött” az istenkáromlás üldözésének már rég elfeledett szoká-

sa. Némelyek úgy érveltek, hogy a szokásjog isteni ihletés nyomán jött létre – ily módon a törvényt (és a kormányt) a vallásos értékek közvetítésének és megőrzésének eszközévé tették. Szintén ebben az időszakban születtek az első törvények a „szennyirodalom” terjesztésének meggátlására.

Érdekes módon Stone csekély figyelmet áldoz a – sok tizenkilencedik századi erkölcsbíró számára – talán legnagyobb horderejű kérdésnek: a rabszolgaság elleni küzdelmüknek, amelyben kiemelt helyen szerepelt a szexualitás. A vadházasság déli államokban elterjedt gyakorlata egyik elsődleges támadási célpont volt a rabszolgaság intézménye elleni bűnlajstromukon. Stone kifejezetten északi megközelítésmódja többnyire figyelmen kívül hagyja a déli szexuális szokásokat és az ezekből eredő gondokat. A *Szex és az Alkotmány*nak szinte alig van mondanivalója a különböző rasszok közti szexuális életről, bár ennek törvény általi tiltása az egyik legkorábbi példája volt a nemi élet szabályozásának Észak-Amerikában. Azok a törvények minden bizonnyal több embert érintettek, mint az azonos neműek közti sodómia, és ők voltak azok, akiknél a bíróságok és aktivisták párhuzamokat kerestek a melegjogokról szóló viták során.

Megjelentek az ún. fajkeveredés elleni törvények, elősegítvén a faji előítéletek megszilárdulását, amelyek évszázadokon át befolyásolták az amerikai jogalkotást és történelmet. Csak futólag történik említés a könyvben az ún. Loving v. Virginia ügyről, amelynek kapcsán a Legfelsőbb Bíróság 1967-ben alkotmányellenesnek nyilvánította [a házasság börtén alapján való korlátozását]. Ennek a történetnek az elhanyagolása valószínűleg Stone abbéli buzgalmának tudható be, hogy a vallást láttassa fő mozgatóerőnek a szexuális magatartás formálásában. Míg a fajok közti szexuális kapcsolat ellenzői gyakran bibliai idézetekkel igyekeztek nézeteiket alátámasztani, próbálkozásaiuk legjobb esetben is csak átlátszó ürügynek tűnnek a fehér felsőbbrendűség igazolására.

Ez fontos kérdést vet fel. Ha hiszünk abban, hogy a korai keresztények által hangoztatott vallási nézeteket Isten sugalmazta, hogy ezek Istentől származnak, akkor nem lehet elvitatni őket. Ha viszont azon a véleményen vagyunk, hogy a vallási szabályok megszületésének valláson kívüli vonatkozásai vannak (mint például a faji tisztaság iránti vágy), akkor meg kell értenünk, hogy mik ezek a vonatkozások, és hogy honnan erednek.

Az ez év elején őrizetbe vett csecsen férfiak által leírt kínzások egyike az volt, hogy kínzóik – azonkívül, hogy verték, éhezettették és elektrosokknak vetették őket alá – női néven szólították őket. Ez voltaképpen egy másik példája egy olyan gondolkodásmódnak, amely áthatja a *Szex és az Alkotmány*ban leírt szabályokat és előírásokat: szinte mindegyiküknek – ha nem az összesnek – valamilyen módon köze van a nők társadalmi helyzetéhez, és arról a visszatérő nőgyűlöletről árulkodnak, amely mindig is erőteljesen jelen volt a szexualitásról szóló nézetekben a történelem folyamán és a különböző kultúrákban.

Gondolkozzunk csak el a kicsapongó görögökön és rómaiakon! Nem láttak semmi kivétlivalót az egyneműek szexuális kapcsolatában, de nem tekintettek egyformán a résztvevőkre. Anális vagy orális szex alkalmával a befogadó partner a leginkább rettegett szerepbe kényszerült: egy nőébe. Ez még rendjén volt egy fiú esetében, míg el nem érte a férfikort. Viszont kevésbé volt már irigylésre méltó egy férfi számára, amikor megfosztották férfiaságától azáltal, hogy alacsonyabb rendű nőként kellett viselkednie. Még a Stone könyvében leírt, szexuális szempontból leginkább szabad korszakokban is más mércével mérték a nőket, mint a férfiakat. Kevesebb szabadság illette meg őket, és megszenvedtek szexuális cselekményeikért még azokban a kultúrákban is, melyek állítólag haladó szelleműek voltak ebből a szempontból.

A *Szex és az Alkotmány*ban leírt szabályok és előírások nagy része olyan helyeken és népcsoportokban fordul elő, ahol sohasem hallottak a korai keresztényekről, Ágostonról vagy Aquinói Tamásról – és természetesen nem

állítható, hogy ez utóbbiak különösebb befo-lyással lettek volna rájuk. Ez arra utal, hogy – bármely vallásról legyen is szó – talán ezek hatáskörén túl kellene keresgelnünk annak megértéséhez, hogy miként és miért állítottuk fel azokat a szabályokat a nemiséggel kapcsolatban, amelyek uralják életünket. Mit jelent férfinak lenni? Mit jelent nőnek lenni? Ezekre a kérdésekre kínlódva keressük a választ valószínűleg már az emberi történelem kezdetétől fogva. A vallás csak egyike válaszadási kísérleteinknek. Ha a szerző részlete-
sebben foglalkozott volna a többi lehetséges befolyásoló tényezővel – különösen azokkal az egész történelmet végigkísítő erőfeszítésekkel, hogy a nőket uralom alatt tartsák, és állandósítsák a női nemhez való negatív hozzáállást – igencsak megnövelte volna nagy jelentőségű művének terjedelmét; ugyanakkor elemzése egy elengedhetetlen nézőponttal lett volna gazdagabb.

(*The New York Review of Books*)

Shaul Bassi⁸

Shylock és Othello az idegengyűlölet korában

Velence, 2016: Amikor a helyi egyetem, ahol tanítok – először a történelem folyamán – a gettót választotta *A velencei kalmár* előadásának színhelyéül, gyakran elhangzott egy kérdés: „Mit keres egy zsidóellenes darab a zsidók ki-közösítségének és szenvedésének helyén, épp ott, ahonnan maga a »gettó« (ghetto) szó származik?” A válasz: „Azért hoztuk ide, mert mi, az igazi velencei zsidók, nem félünk Shylocktól, a titokzatos idegentől, aki közülünk való; bár gyűlöljük őt, segítségünkre van, hogy elgon-dolkodjunk az antiszemitizmusról.”

---

8 Paul Bassi a Velencei Ca' Foscari Egyetem Bölcsészettudományi és társadalmi változásokat kutató nemzetközi központjának az igazgatója (International Center for the Humanities and Social Change).

Az alkalmat két évforduló egybeesése adta: négyszáz év telt el Shakespeare halála óta, és ötszáz év, amióta a Velencei Köztársaság elren-delte, hogy az – újonnan érkezett és menekült – zsidókat egy Ghetto nevű elhagyott vasön-tödébe zárják. 2016 a terrorista fenyegetések, a gazdasági válság, a Földközi-tengeren zajló háború és az óriási népvándorlások éve volt. A határokat lezárták, épültek a kerítések, és a menekültválság nyomán az egész Európában eluralkodó válsághangulat páni félelmet keltett az afrikaiakkal, muszlimokkal és zsidókkal szemben, *A velencei kalmár* és az *Othello* témáját visszahangozva.

Shakespeare a maga idejében két olasz tör-ténetre bukkant: az egyik egy névtelen zsidó uzsorásról, a másik egy szintén névtelen mór katonáról szólt. A kettő közös pontja Velence volt – nem a szenvedély és a szerelem városa, hanem a kereskedelmi és katonai hatalma csúcán lévő, tekintélyes tengeri köztársaság; egy nyüzsgő, soknemzetiségű nagyváros – a kor New York-ja. Ebből az anyagból formázta Shakespeare Shylockot és Othellót.

Ha a 20. század során a *Hamlet* és a *Lear király* versengtek a legidősebb politikai allegória címéért, az új évezredben *A velencei kalmár* és az *Othello* azok a darabok, amelyek Shakespeare-t kortársunkká teszik. Mexikó, Anglia, Palesztina, Marokkó, Ciprus, Egyiptom, Törökország – a lista nagyobbik része akár az Al Jazeera vagy a CNN hírmű-soraiban is elhangozhatna, miközben a két Shakespeare-darab kereskedelmi és háborús viszonyainak térképét tárja elénk.

Ezekbe a világviszonylatokba ágyazva teszi fel a két dráma a kérdést: Fenntartható-e egy keresztény társadalomban a nemzeti és vallási sokszínűség? A Shylock által kért egy fontnyi hús, a kölcsönadott háromezer dukát, és a bosszú, amelyre áhítozik – a zsidókról alkotott leg-mélyebben fekvő előítéleteinket testesítik meg: a zsidók inkább a bosszúállás hívei, semmint az irgalomé; a zsidó szó elválaszthatatlanul kö-tődik a pénz fogalmához. A sérelmet sértéssel tetézendő, Shylock alulmarad a zsidókat legin-kább jellemző játékban, a szövegértelmezés-ben, és kénytelen áttérni a keresztény hitre.

Othello alakja már rejtélyesebb: keresztény hitre tért, sötét bőrű, a csatamezőn hősiessen viselkedő mór – mely utóbbi kifejezés bizonytalansága képzelgéseket és félelmeket ébreszt az izslámmal és az arabokkal, Afrikával és a fekete bőrszínnel, illetve a bátorsággal és a kéjvággyal kapcsolatban. Shylock nem akar beolvadni; Othello sóvárog arra, hogy befogadják, és tanúbizonyságot tegyen hűségéről. Az egyiket gazdasági, a másikat katonai okokból használja ki Velence, hogy aztán végül megszabaduljon tőlük. Amíg Shylockra és Othellóra szükség van, addig a nevükön szólítják őket. Az elutasítás pillanatában egyszerűen csak „zsidóvá” és „mórrá” válnak. Az első a vallását, a második az életét áldozza fel. Akkoriban, akárcsak napjainkban, az idegenből jött ember kizsákmányolható és könnyen pótolható volt.

Egyik reggel telefonált nekem egy igen rokonszenves ember, aki korábban meghívott, hogy beszéljek egy iskolában a holokauszt emléknapiján arról, hogyan élte túl a családom a deportálásokat. Miután ezt megköszönte, hozzátette, hogy szeretne tőlem tanácsot kérni: „Egy barátomnak nagy mennyiségű aranyat kell vásárolnia. Minthogy ön zsidó, biztosan tud segíteni.”

A lélegzetem is elakadt: ez az ember nem volt antiszemita; az imént tett eleget állampolgári kötelességének és emlékezett meg a Shoah-ról [a zsidó népiirtásról]. Shylock árnyéka még mindig rávetül azoknak az igazi velencei zsidóknak a történetére, akik kötelesek voltak legalább három dukátnyi hitelt adni, és akiknek egyharmaddal magasabb bért kellett fizetniük, mint a keresztényeknek.

A velencei kalmár és az *Othello* azért is fontosak még mindig, mivel bár nem kortárs darabok; legalább annyira megmutatják, hogy honnan jöttünk, mint azt, hogy hol tartunk most. Emlékeztetnek arra, hogy a fajgyűlölet, az antiszemitizmus és az izlamofóbia az intolerancia különféle, de egymással összefonódó formái, és megvan a maguk története. Óvatosságra intenek bennünket azon kísértés ellenében, hogy ezeket a szövegeket eltüntessük az irodalmi művek kánonjából, a tantervekből és a színpadokról. Lehet, hogy fájdalmat

okoznak vagy felkavarnak, de valahányszor elfog bennünket a kísértés, hogy magasabb erkölcsi talapzatra helyezzük civilizációnkat, olyan múltat idéznek elénk, ahol zsidóknak, „töröknek” vagy feketének lenni hivatalos megbélyegzettséget vont maga után.

Ahhoz, hogy *A velencei kalmár* szabadterén színpadra állítsák a 243 Auschwitzba deportált velencei emléktáblájának tőszomszédságában, összehangolt erőfeszítésre volt szükség egy nemzetközi tudósközösség, egy felvilágosult zsidó vezetés, a színház szerelmesei és támogatói, az ügy iránt érdeklődő lakosok, valamint a Karin Coonrod rendező által vezetett nagytehetségű színészek részéről. A gettóban rendezett előadás felemelő művészeti és városi esemény volt.

Shakespeare velencei darabjai magukban hordozzák a betegséget és az ellenszert is. Zsidókról, muszlimokról és feketékről alkotott, mélyen gyökerező előítéletek fogalmazódnak meg és kérdőjeleződnek meg ezzel egy időben – ösztönözvén e kultúrák felfedezésére. Szerencsére vagy sajnálatos módon Othello és Shylock olyan valóságosnak és élethűnek tünnek, hogy egyszerre ijesztették meg és varázolták el a közönséget. Megdöbben nézőkről olvastunk, akik helyükről felugorva akarták megmenteni Desdemonát, vagy éppen ájulás környékezte őket, miközben Shylock a kését fente.

Másrészt a színészek korábban igen sok energiát fektettek zsidók és négerék tanulmányozásába, hogy jobban alakíthassák Othelloikat és Shylockjaikat. Zsidó és fekete bőrű színészek hagyományosan maguknak követelték a szerepeket, hogy saját képükre formálhassák őket. Mindezek háttérében számot kell vetnünk a szégyen és fájdalom érzésével, amelyet a közönség soraiban ülő zsidó és fekete bőrű embertársaink élnek át.

A velencei kalmár és az *Othello* alapvetően ellentmondásos képet adnak civilizációnkról – eszközként szolgálnak mind az intolerancia kifejezéséhez, mind a kultúrák közti megértéshez is. Minden alkalommal, amikor a színpadon vagy a könyv lapjain találkozunk velük, nézőként és olvasóként újfent rákényszerülünk burkolt célzásai át gondolására.

Miközben e cikket írom, migránsokkal és menekültekkel megrakott csónakok jönnek Olaszország felé a jobb élet, vagy pusztán csak a túlélés reményében. Színre vittük *A velencei kalmárt* a gettóban; a város másik végén terül el az Arzenál – valamikor Európa legnagyobb hajóépítő műhelye, most csöndes vízfelület egy turistáktól hemzsegő városban – amely a művészetben⁹ reméli megtalálni a szebb jövőt.

⁹ Itt szokták megrendezni a Velencei Képzőművészeti Biennálét.

Talán eljött az ideje egy újabb kísérletnek: ideje ott színpadra vinni *Othellót*, ahová a múltban a hajókat küldték szerte a mediterrán térségben háborúzni, vagy sokkal inkább kereskedni és árut szállítani; ideje megkérni Shakespeare-t – kimeríthetetlen képzelőerőről tanúskodó, időtálló darabjaival – hogy ismét jöjjön el közénk, és ajánljon gyógyírt korunk betegségeire.

(*The New York Times*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balogh-Ebner Márton muzeológus, doktorandusz (ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program), Budapest
Bolvári-Takács Gábor egyetemi tanár, Budapest
Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen
D. Molnár István ny. tanszékvezető egy. tanár, Debreceni Egyetem (a lublini Marie Curie-Sklódowska Egyetem tiszteletbeli professzora)
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, Budapest
dr. Kapronczay Katalin könyvtáros, orvostörténész, Budapest
dr. Magyar Kálmán történész-régész, Kaposvár
Szabó Tibor professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem
Tele Gábor kormányhivatali ügyintéző, PhD-hallgató (DE Humán Tudományok Doktori Iskola), Debrecen
Törő László Dávid doktorjelölt (DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola), Debrecen
Varga János mérnöktanár, Székesfehérvár

TARTALOMJEGYZÉK

Szabó Tibor: Globális tér – nemzethatárok – migráció 1

SZÁZADOK

Magyar Kálmán: Szent László és Szent Egyed (Saint-Gilles)
virágzó központja, Somogyvár 10

D. Molnár István: Lengyelországban is félezer éves a reformáció –
kálvinisták napjainkban 24

Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója
a magyar történetírásban (I. rész) 34

Kapronczay Károly: A keleti front. Oroszország az első világháborúban 50

Varga János: Tavaly volt 50 éve, hogy meghalt a radioaktív nyomjelzés
és a hafnium Nobel-díjas felfedezője, Hevesy György kémikus 57

MŰHELY

Tele Gábor: Ellentmondások a gyermeki lélek felnőttkori jelenlétében 72

Erős Vilmos: Historicizmus és fantom-irodalom
(Dénes Iván Zoltán monográfiája Szekfű Gyuláról). 84

Balogh-Ebner Márton: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők
nemzetiségnek” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Kritika 97

NAPLÓ

Kapronczay Katalin: Görög Demeter munkássága és könyvtára 103

Bolvári-Takács Gábor: Professzorok a polgári Magyarországon
(1848–1944) 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Andrej Fonotov – Viktorija Kiszeleva – Szergej Kozirjev: A tudomány sorsa az orosz társadalomban – 2. rész (108) *Philip Gordon és Amos Yadlin*: Irán az új Észak-Korea? (112) *Adam Kirsch*: Irónia egy letűnt birodalomban (114) *Annette Gordon-Reed*: Kereszténység és nemiség (119) *Shaul Bassi*: Shylock és Othello az idegengyűlölet korában (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
  - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
  - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

